UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

• वर्ष : ९० • मार्च २०२२ • पुरवणी विशेषांक ०९

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

ISSN No. 2394-5990

२१ **ईस्ट इंडिया कंपनी कालीन कायदे – चिकित्सक आढावा (इसवी सन १७५७ ते १८५८)**
– डॉ. गोवर्धन दिकोंडा, माढा, जि.सोलापूर ---------------------------------- ८६

२२ **सामाजिक इतिहासाचे महत्व व समाजशास्त्रीय विचारांचा इतिहास**
– डॉ.हरिदास जाधव, शिरूर, जि.पुणे ---------------------------------- ९०

२३ **बार्डोली सत्याग्रहातील वल्लभभाई पटेल यांची भूमिका**
– डॉ.जयंत रामटेके, सडक अर्जुनी, जि.गोंदिया ------------------------------ ९३

२४ **स्वातंत्र्योत्तर काळातील कृषी विकासाच्या प्रगतीच्या प्रवृत्तीचा अभ्यास**
– डॉ. के.पी.देशमुख, महागाव, ता.गडहिंगलज, जि.कोल्हापूर ------------------ ९९

२५ **राष्ट्रउभारणीत (विकास) कृषी आणि उदयोग क्षेत्राचे योगदान** – डॉ.के.जी.ढोबळे, अमरावती -- १०४

२६ **आधुनिक भारताचे राष्ट्रनिर्माते : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर** – डॉ.के.बी.वासनिक, गोंदिया ---- ११०

२७ **१८५७ च्या उठावतील आदिवासी क्रांतिकारक राणी अवन्तीबाईचे योगदान**
– डॉ.लक्ष्मण गोरे, २) प्रदीप चव्हाण, ?? --------------------------- ११४

२८ **आधुनिक भारताचे निर्माते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर**
– १) डॉ. एल. एच.नंदेश्वर, २) डॉ.आर.एम. मेश्राम, ब्रह्मपुरी, जि. चंद्रपूर. ---------- ११९

२९ **दलित चळवळींचा राष्ट्र उभारणीमधील सहभाग**
– डॉ. माधुरी देवतळे, नागपूर -------------------------------------- १२४

३० **राज्यघटनेच्या उद्देशपत्रिकेतील मुलतत्त्वे आणि बौद्ध विचार**
– डॉ.महेंद्र गायकवाड, नागपूर -------------------------------------- १३०

३१ **आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत नागपूर जिल्ह्यातील कामठी नगर पालिकेच्या कार्याचे योगदान**
– डॉ.ममता इलमकर, ?? -- १३३

३२ **राजसत्तेच्या फटीतून होळकर या मराठे सरदार घराण्यातील तुळसाबाई होळकर**
– डॉ.मंगला गोरे, नागपूर -- १३६

३३ **दलित स्त्री चळवळीच्या शिलेदार श्रीमती शांताबाई सरोदे**
– डॉ.मंजुषा धापूडकर, अमरावती ----------------------------------- १३९

३४ **वर्तमान शैक्षणिक व वैज्ञानिक विकास : मानवाच्या आर्थिक स्थैर्यास घातक**
– डॉ.मंजुषा ठाकरे, नागपूर -- १४१

३५ **डॉ. बी. आर. आंबेडकरांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान : (जल नियोजनाच्या विशेष संदर्भात)**
– डॉ. निशांत शेंडे, नंदुरबार. -------------------------------------- १४६

३६ **स्वातंत्र्य सैनिक रायकुमार भोगीलाल गुजर यांचे भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान**
– डॉ.पद्माकर गोरे, शिरूर, जि.पुणे ---------------------------------- १४९

३७ **भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील क्रांतिकारी स्त्रियांचे योगदान : दुर्लक्षित महिलांच्या संदर्भात**
– डॉ.प्रज्ञा कामडी, मोवाड, ता.नरखेड, जि.नागपूर -------------------------- १५२

३८ **स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्यातून स्त्रीमुक्तीत समाजसुधारकांच्या चळवळीचे योगदान**
– डॉ. प्रमिला भुजाडे, नागपूर. ------------------------------------- १५७

३९ **कम्युनल ट्रँगल इन इंडिया** – डॉ. पी. ए. ओलेकर, आष्टा, ता.वाळवा, जि.सांगली -------- १६२

४० **आधुनिक भारताचे निर्माते – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर**
– डॉ.प्रतिभा गाडवे, नागपूर ------------------------------------ १६८

१८५७ च्या उठावतील आदिवासी क्रांतिकारक राणी अवन्तीबाईचे योगदान

१) डॉ. लक्ष्मण गोरे
२) श्री.प्रदीप चव्हाण

प्रस्तावना :

१८५७ च्या भारताच्या उठावात सक्रिय भूमिका बजावलेल्या महिलांच्या नावामध्ये, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई आणि अवधची बेगम हजरतमहाल यांची नावे चर्चेत येतात. परंतु सातपुडा भागात आदिवासी भागातील रामगढ येथील राणी अवंतीबाईने ही १८५७ मध्ये ब्रिटीश राजवटीविरुद्ध शस्त्रे उचलल्याचे फारसे माहिती नाही. जिथे गोंड आदिवासींची लोकसंख्या जास्त आहे. दुर्गम भागात असूनही या परिसराला स्वत:चा असा इतिहास आहे. लोधी जातीच्या या नायिकेने ब्रिटीश राजवटीविरुद्ध बंड केले तेव्हा तिने आपल्या आजूबाजूच्या जहागीरदाराचे आणि जमीनदारांचे सहकार्यच घेतले नाही तर तिने आपल्या भागातील गोंड आणि बैगा आदिवासींनाही सोबत घेतले. राणीच्या तीमुळे संपूर्ण मंडला जिल्हा काही काळासाठी इंग्रजांच्या हातून सुटला आणि डिप्टी कमिनशरला जवळच्या जिल्ह्यात जाऊन आश्रय घ्यावा लागला. पण आजतागायत अवंतीबाईंच्या इंग्रजांशी झालेल्या संघर्षाचा तपशील गॅझेटिअर्सच्या पलीकडे गेला नाही. बंडातील राणीची तपशीलवार कार्यवाही जाणून घेण्याचा किंवा लिहिण्याचा गंभीर प्रयत्न केला गेला नाही. सरकारी अभिलेखागारात असलेल्या इंग्रजी दस्तऐवजांमध्ये, राणी आणि तिच्या सहकाऱ्यांनी लढलेल्या संघर्षाच्या तपशीलवार वर्णनाच्या भूमिकेचा अभ्यास केला आहे.

जन्म आणि कौटुंबिक पार्श्वभूमी :

अवंतीबाईचा जन्म मध्य प्रदेशातील सिवनी जिल्ह्यातील मानकेडी गावात झाला. जन्मतारखेचा कुठेही उल्लेख नाही, पण अवंतीबाईंच्या वडिलांचे नाव जुझारसिंह आणि आईचे नाव षणाबाई होते असा उल्लेख नक्कीच आहे. ते जातीने लोधी होते. असे म्हटले जाते की जुझारसिंह यांचे कुटुंब १८७ गावांचे सावकार होते.

लोधी जातीबद्दल, रसेल आणि हिरालाल यांनी १९१६ मध्ये लिहिले की, ही एक महत्त्वाची अशी जात आहे. ती प्रामुख्याने विंध्याचल पर्वत आणि नर्मदा खोऱ्यातील जिल्ह्यांमध्ये राहते आणि येथून ते वैनगंगा नदीच्या खोऱ्यात आणि छत्तीसगडच्या खैरागड संस्थानात पसरले. मुस्लिम राजवटीत दमोह आणि सागर जिल्ह्यातील अनेक लोधी भूमिस्वामी अर्ध-स्वतंत्र स्थितीत होते. त्यांचा काही प्रदेश होता आणि त्यांनी काही सैनिकही ठेवले होते. हे शिपाई जेव्हा त्यांच्या अधिपतींना भेटायला जायचे तेव्हा त्यांच्या सोबत असत. मध्य प्रांतातील लोधी जातीचा उच्च दर्जा यामुळेच ते भूमिपती आणि राजस बनले आहेत. १८५७ मध्ये ब्रिटीश सत्तेला लोधीच्या विरोधाचा हा वारसा अधिक स्पष्ट झाला आणि त्याचे नेतृत्व रामगढच्या राणी अवंतीबाई यांनी केले. १८५७ च्या बंडाच्या वेळी रामगडचा राजा विक्रमजीत होता आणि त्याच्या पत्नीचे नाव अवंतीबाई होते.

विक्रमजीतची मानसिक स्थिती बिघडल्याचे वर्णन करून, ब्रिटीश सरकारने १८५५ मध्ये रामगढ राज्य कोर्ट ऑफ वर्ड्सच्या अंतर्गत ठेवले आणि विक्रमजीतची पत्नी अवंतीबाई यांना कोर्ट ऑफ वर्ड्सच्या अंतर्गत आणण्याची ब्रिटिश सरकारने केलेली ती योग्य वाटली नाही. येथूनच रामगडच्या राणीच्या असंतोषाला सुरुवात होते. राणीचा असंतोष भारताच्या इतर भागातील राजे आणि जागीरदारांच्या असंतोषाच्या समांतर होता आणि जेव्हा १८५७ च्या बंडाची ठिणगी पडली तेव्हा रामगढच्या राणीला स्वत:ला आवरता आले नाही आणि तिनेही बंडाचा बिगुल वाजवला.

त्यावेळी रामगडच्या परिसरात काही तालुकदार, जहागीरदार आणि मालगुजार होते जे इंग्रजांच्या राजवटीबद्दल असंतुष्ट होते. सोहागपूरचे बघेल जहागीरदार गरुल सिंग, कोठी निगवाणीचे तालुकदार बलभद्र सिंग, जैतपूरचे तालुकदार जगमोहन, बलभद्र सिंगचे भाऊ लछमन सिंग, शाहपुराचे लोधी जहागीरदार बिजाईसिंग आणि मुकासचे खुमान सिंग गोंड हे प्रमुख होते. त्यामुळे इंग्रज सरकारला बंडखोरांना दडपणे फार कठीण गेले.

मंडला जिल्ह्यात विद्रोहाला सुरूवात :

दि. २७ जुलै १८५७ रोजी मंडला जिल्ह्याचे डिप्टी कमिनर वाडिंगटन यांनी जबलपूर-स्थित कमिशनर एर्सकाइन यांना पत्र लिहिले की, मध्यंतरी एक उल्लेखनीय घटना घडली की मंडला परगण्यातील मालगुजाराने ब्रिटीश राजवट संपली असे सांगून भाडे देण्यास नकार दिला. सोहागपूरमधील दोन लोकांनीही अशीच बंडखोर भाषा वापरली आहे.

ISSN No. 2394-5990

सोहागपूरचा ठाकूर गरुल सिंग हा रामगढच्या राणीचा खास मित्र होता. येथून मंडला जिल्ह्यातील बंडाच्या घटनांचे पद्धतशीर वर्णन मिळायला सुरूवात होते.

दि.२५ सप्टेंबर रोजी सशस्त्र लोकांनी शाहपुरा येथील तहसील कार्यालय आणि पोलीस ठाण्यावर हल्ला केला होता. रामगढमधील वातावरण बिघडले आणि त्यानंतर जबलपूर आणि शाहपूरच्या सीमेजवळील निवास तालुक्यात सशस्त्र लोक जमा होऊ लागले. रामगडमध्ये बंडाची आग भडकल्याची ही पहिलीच बातमी होती. यानंतर मंडला जिल्ह्याच्या बंडात रामगढ संस्थानाची भूमिका वाढतच गेली. दि.२६ सप्टेंबर १८५७ रोजी रामगडमध्ये राहिलेल्या सरकारी नोकरांना रामगढ सोडण्यास भाग पाडले गेले आणि येथील ६५० रुपयांचा खजिना रामगडच्या राजाच्या लोकांनी ताब्यात घेतला. या लोकांचे नेते होते राणीचा भाऊ सीताराम, राजाचा दिवाण सुकाई आणि त्याचा मुलगा हिरालाल. शाहपुराचा ठाकूर बिजयसिंग आणि रामगढची राणी यांनी मिळून मंडलावर हल्ला करण्याचे ठरवले. सप्टेंबर १८५७ च्या चौथ्या आठवड्यात मंडला जिल्ह्याच्या दोन तृतीयांश लोकांनी ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध उठाव केला.

रामनगर आणि घुघरीच्या घटना :

यानंतर घटनेचे केंद्र रामनगर व घुघरीकडे वळले. अक्टोबर १८५७ मध्ये, रामनगर आणि घुघरीच्या दरम्यान असलेल्या बिदीच्या डोंगरावर बंडखोरांची एक छोटी तुकडी दिसली. दि.२६ अक्टोबर रोजी रामनगर येथील सरकारी पोलिसांनी बंडखोरांवर हल्ला करण्याचे धाडस जमवले आणि २ बंडखोर मारले गेले. सावकाराकडून मदतीचे आश्वासन मिळाल्यानंतर वाडिंगटनने घुघरीवर हल्ला करण्याचे ठरवले आणि त्यानुसार २८ तारखेला त्याने रामनगर येथे २५ बंदुकांची तुकडी आणि तहसीलदारांच्या हाताखाली ५० जणांची तुकडी वेगळ्या मार्गाने घुघरीला पाठवली. गोंड व इतर लोक मोठ्या संख्येने जमले असता तहसीलदारांनी रामनगर तुकडीला बातमी दिली व सर्वांनी मिळून बंडखोरांवर हल्ला केला. दोन गोळ्या झाडल्यानंतरच बंडखोर पळून गेले आणि घुगरीला पोलिसांनी ताब्यात घेतले. बंडखोरांविरुद्धचा त्यांचा पहिला प्रयत्न यशस्वी झाला. २८ रोजी बिछिया येथील सरकारी चौकीवर अनेक गोंड आणि इतरांनी हल्ला केला. जमादार आणि काही शिपाई पळून गेले.

दि.९ नोव्हेंबर १८५७ च्या वाडिंगटनच्या पत्रात असे दिसून येते की, 'मुकासचा खुमानसिंग आणि शाहपुराचा बिजयसिंग हे रामगढच्या बंडखोरांशी सामील झाले आणि बंडखोरांनी जबलपूर रोडचा ताबा घेतला, म्हणून मी माझी छावणी शहराबाहेरून शहरात हलवली.'

या दिवसांत वाडिंगटनने नाकेबंदी पूर्ण करणे सुरूच ठेवले आणि गोंडाना बंडखोरांची बाजू सोडण्यास सांगितले. बंडाचे काय परिणाम होतील हे सांगण्यासाठी त्याने ५ गोंडांना दोन लोकांसमोर फासावर लटकवले आणि नंतर पाहत असलेल्या दोन्ही गोंडांना चाबकाने मारले आणि नंतर त्यांना सोडून दिले जेणेकरून ते जाऊन त्यांच्या कुटुंबीयांना त्यांच्या साथीदारांच्या अंताची माहिती देतील. त्याच दिवशी इमलाईच्या राजाने रामगढ आणि घुघरीच्या बंडखोरांची बाजू घेतली.

दि.२३ नोव्हेंबर १८५७ रोजी संध्याकाळी ५ वाजता मंडलाच्या पूर्वेस असलेल्या खैरी गावात जाळपोळ झाल्याची बातमी मंडला येथे पोहचली आणि विद्रोहाची कारवाई सुरू झाल्याचे स्पष्ट झाले. मुकासच्या ठाकूर खुमानसिंगच्या नेतृत्वाखाली एक तुकडी बंडखोरांना मदत करण्यासाठी जबलपूरहून येत आहे हे माहीत असल्याने वाडिंगटनने बंडखोरांवर हल्ला करण्याचा निर्धार केला. 'बंडखोरांची संख्या सरकारी तुकडीपेक्षा जास्त असली तरी बंडखोरांची संख्या वाढण्याआधीच त्यांच्यावर हल्ला केला पाहिजे,' असे वाडिंगटनचे मत होते. वाडिंगटनने १० सैनिकांची एक छोटी तुकडी राखीव म्हणून त्याच्यासोबत ठेवण्याचा आदेश दिला आणि बाकीच्यांनी बंडखोरांवर हल्ला केला. बंडखोर शहराच्या चारशे यार्डांच्या आत आले होते. तेवढ्याात वाडिंगटनच्या रायफलमधून एक गोळी झाडण्यात आली आणि मारामारी सुरू झाली. थोड्या वेळाने बंडखोरांचा नायनाट झाला, २१ बंडखोर पकडले गेले आणि त्यांना लगेच फाशी देण्यात आली.

खैरीमध्ये सरकारच्या बाजूने हे पहिले यश मिळाले, परंतु मुकासच्या ठाकूर खुमानसिंगचे संकट अजूनही कायम होते आणि खैरीच्या टक्कर नंतर पळून गेलेले बंडखोर परत येण्याची शक्यताही होती. वाडिंगटन सिवनीला पळून गेल्याने हे स्पष्ट होते की बंडखोरांचा धोका वाढला होता आणि त्याला मंडला शहर वाचवणे कठीण जात होते. वाडिंगटनने आपल्या स्थानात सुधारणा केली. जानेवारी १८५८ मध्ये, मुकासचे बंडखोर ठाकूर खुमान सिंग आणि त्यांचे साथीदार रामगढच्या दिशेने गेले आणि त्यांच्या अनुपस्थितीत वाडिंगटनने मुकास ताब्यात घेतला. अशा प्रकारे मंडला जिल्ह्यातील या भागात बंडखोरांची सत्ता संपुष्टात आली. सरतिया गावातील खुमानसिंगचे घर आणि मुकास गावाचा

बराचसा भागही दुसऱ्या दिवशी उद्ध्वस्त झाला. बंडखोरांचा ठावठिकाणा शोधणे वाडिंगटनला फार कठीण जात होते. त्यामुळे वाडिंगटनने बंडखोरांचा त्याग करणाऱ्या बंडखोराला इनाम आणि माफ करणार असल्याचे त्यांनी जाहीर केले.

विद्रोहाची तीव्रता :

दि.२१ जानेवारी १८५८ रोजी वाशिंग्टनला नारायणगंजच्या ठाणेदाराकडून बातमी मिळाली की शाहपुरा येथील ठाकूर बिजय सिंह यांच्या घरामध्ये ३०० बन्दुकधारी आहेत. बिजय सिंह यांची नजर नारायणगंजच्या पोलिस स्टेशनवर असल्याचे दिसत होते. या बंडखोरांना निवासस्थानातून हाकलून लावून देणे हे आपल्यासाठी अशक्य आहे हे वाडिंगटनला माहीत होते. त्याला वाटले की मंडलाला सैन्याशिवाय सोडणे धोक्यापासून मुक्तता नाही आणि बंडखोरांवर हल्ला करण्यासाठी मंडला सोडण्यास भाग पाडले तर ते कठीण होईल. दि.२५ जानेवारी १८५८ पर्यंत, परिस्थिती अशी होती की वाडिंगटनने बंडखोरांचा पाठलाग करण्यासाठी आणखी दोन संघ पाठवले. बंडखोरांना रामगडच्या दिशेने ढकलण्यात आल्याने वाडिंगटनची ही खबरदारी यशस्वी झाली. मध्यभागी बिछियाच्या दिशेने येणाऱ्या बंडखोरांना पकडण्यासाठी ६ फेब्रुवारी रोजी वाडिंगटन काही सैनिकांसह माधोपूरला निघाला. बंडखोरांनी अहमदपूर आणि अंजनियाला लुटले जे माधोपूर आणि बिछिया यांच्यामध्ये वसलेले होते. यानंतर बंडखोर रामगढला गेले. फेब्रुवारी १८५८ मध्ये खैरी, सोहागपूर येथील दुर्गा दिवाण यांच्यावर २५० रुपये, घुगरी, मंडला येथील गोपालसिंग यांना १०० रुपये, रामगढच्या अनंतासिंगला ३०० रुपये आणि मंडला येथील नंदलाल धीमर यांना ५० रुपये या विद्रोहकरांना पकडून देण्यासाठी बक्षीस सरकारने जाहीर केले.

रामगडचे पतन :

मार्चच्या शेवटी, बंडखोरांच्या एका लहान गटाने आमच्या छावणीपासून तीन मैलांवर असलेले एक गाव लुटले आणि ज्या लोकांना बिंदी खोऱ्याची नाकेबंदी करण्यासाठी सरकारने पाठवलेले होते ते लोक त्यांच्या कामात अयशस्वी परतले. वाडिंगटन आणि ककबर्न आता बिंदीच्या खोऱ्याकडे निघाले. बंडखोरांनी बिंदी खोरे सोडले हे वाडिंगटनचे भाग्य होते. कारण तसे नसते तर दोन्ही बाजूंना घनदाट जंगले आणि खाली प्रचंड खडक असल्याने तेथे ताबा मिळविणे वाडिंगटनला कठीण होते. बंडखोरांना दोन्ही बाजूंनी ब्रिटीश सैन्याच्या संयुक्त हल्ल्याची भीती होती, म्हणून त्यांनी उजवी बाजू कडून येणाऱ्या ले. बर्टनच्या पक्षाचा फारसा विरोध झाला नाही. त्यामुळे बंडखोरांचा पराभव झाला आणि इंग्रजांच्या तुकडीने रामगडच्या राजाचे घर ताब्यात घेतले. रामगड हे इंग्रजाच्या ताब्यात गेल्यामुळे बंडखोर निराश होऊन सोहागपूरकडे निघाले. तेंदू खोरे आणि रामगडचा किल्ला इंग्रजाच्या ताब्यात गेल्यामुळे बंडखोरांना मोठा धक्का बसला होता, हे इंग्रजांच्या बाजूने मोठे यश होते. या चकमकीदरम्यान रामगढच्या राणीला जेव्हा आपला पराभव निश्चित दिसत होता तेव्हा ती आपल्या कुटुंबाला घेऊन रामगढवरून कुठेतरी निघून गेली असे दिसते.

रामगडच्या पतनाचा परिणाम सोहागपूरच्या बंडखोरांवर सुद्धा झालेला दिसून येतो. रामगडच्या बंडखोरांचा पराभव झाल्यावर सोहागपूरच्या बंडखोरांना ब्रिटीश सैन्यासमोर उभे राहणे अशक्य असल्याचे सोहागपूरच्या गरुल सिंगला वाटले आणि तो रीवा येथे निघून गेला. रामगढची राणी आणि तिचे कुटुंब, शाहपुराचा ठाकूर विजय सिंह, लोधी पिपरियाचा बहादूर सिंग, नारायणपूरचा ठाकूर आणि भाटगावचा महिपाल सिंग इत्यादी मुख्य बंडखोर रामगडातून निघून गेले आणि रीवा प्रदेशात आश्रय घेतला. रीवा येथील ठाकूरांना त्यांची उपस्थिती असल्याची माहिती होती हे वाडिंगटनला कळून चुकले होते. वाडिंगटनने बंडखोरांच्या अनुयायांना एक घोषणा जारी केली की जर त्यांनी शस्त्रे घेऊन आत्मसमर्पण केले तर त्यांना माफी दिली जाईल. या घोषणेच्या यशाची पूर्ण आशा वाडिंगटनला होती.

सोहागपूरची ब्रिटिश मोहीम :

इंग्रजांची तुकडी २४ मे रोजी सोहागपूरवरून निघून कॅप्टन बेरेन वार्न मेयनच्या सैन्यात सामील झाली. येथेच बंडखोर किल्ल्यात होते. त्यांची संख्या किती होती हे माहीत नाही पण त्यांची संख्या सुमारे ३०० होती आणि त्यांच्याकडे ६ छोट्या तोफा आणि ६ किंवा ७ जिंजल्स होत्या आणि रीवाच्या भागातून सैन्य त्यांच्या मदतीला येत असल्याच्या विश्वासाने त्यांचा उत्साह वाढला होता. नारायणपूरचा एक ठाकूर, रामगढहून इंग्रजांच्या ताफ्याचा संपर्क तोडण्याच्या उद्देशाने शाहपुराला रवाना झाला होता. वाडिंगटन यांनी कमिशनरला लिहिले की, सोहागपूरहून माघार घेतल्याने खूप नुकसान होईल. त्यावर पोलिटिकल एजंटने रीवा येथून ६ तोफा सोहागपूरला पाठवल्या. दुसरीकडे, गरुल सिंगलाही रीवामधून हाकलण्यात आले.

गरुलसिंहाच्या जाण्याने रामगढच्या राणीची अवस्था फारच क्षीण झाली. सोहागपूरचा पाडाव निश्चित होता

आणि त्यामुळे सोहागपूरचा परिसर बंडखोरांच्या हातातून जाण्याची शक्यता होती. रीवाच्या परिसरात आश्रय घेणाऱ्या रामगढच्या राणीला पुन्हा रामगढ आपल्या ताब्यात येईल अशी अपेक्षाही नव्हती. पैसा आणि लोकांचे नुकसान झाल्यामुळे तिची स्थिती कमकुवत झाली होती. जे राणीचे अनन्य सहकारी होते त्यांचे धैर्यही खचले होते.

दि.१५ जून रोजी सोहागपूरचा किल्ला ताब्यात घेण्याची कार्यवाही सुरू झाली आणि १९ जून १८५८ रोजी इंग्रजांनी सोहागपूरचा किल्ला बंडखोरांपासून रिकामा करून घेतला. त्यानुसार बंडखोरांनी १९ जून १८५८ रोजी किल्ला रिकामा केला आणि रीवाकडे कूच केले. सोहागपूरच्या किल्ल्यावर इंग्रजांचा ताबा हा बंडखोरांना, विशेषत: रामगडच्या बंडखोरांना मोठा धक्का होता, कारण सोहागपूरचा किल्ला गमावल्यामुळे रामगढचा अनन्य मित्र असलेल्या गारुलसिंगची शक्ती बरीच कमी झाली होती.

रामगडाची राणी ले. बर्टनकडे सतत याचिका पाठवत होते. राणीचा असा उद्देश होता की, जोपर्यंत या अस्पष्ट चर्चा चालू राहिल तोपर्यंत इंग्रज अधिकारी आपल्या छावणीवर हल्ला करणार नाही असा राणीचा हेतू असावा. दि.१५ जुलै रोजी, भारताचे गव्हर्नर-जनरल यांनी आत्मसमर्पण केलेल्या बंडखोरांसाठी माफीची घोषणा जारी केली, परंतु कोणतीही अंतिम तारीख निश्चित केली गेली नाही.

विद्रोहाला पुन्हा सुरूवात :

दि.११ जुलै रोजी दुर्गा दिवाण द्वारा घातलेल्या दरोड्यामुळे शांतता निर्माण झालेल्या मध्ये भंग झाला. असे असूनही, बंडखोरांचे गट शाहपुरा आणि मंडला दरम्यान फिरत होते. मुकासच्या खुमनसिंगने पुन्हा लुटमार सुरू केली पण त्याच्यासोबत फार कमी लोक होते. पण वाडिंगटनने सोहागपूरलाच राहण्याचा निर्णय घेतला कारण किल्ल्यामध्ये चांगला साठा होता आणि त्यातून जाणे किंवा सोडणे त्याला योग्य वाटले नाही. त्या वेळी सोहागपूरचे बंडखोर अजूनही रीवामध्येच होते आणि गारुलसिंग आणि त्याचे तीन भाऊ सोहागपूरच्या दिशेने जात असल्याची बातमी मिळाली. त्याच्यासोबत ५ तोफा होत्या ज्या त्याला रीवा राज्यातील रणमत सिंगकडून मिळाल्या होत्या.

दि.३१ जुलै रोजी, नागपूरच्या अनियमित सैन्याच्या पहिल्या रेजिमेंटची पहिली कंपनी मंडला येथून जात असताना, नारायणपूरच्या गहिबरसिंग चान्सिंग आणि झरियाच्या निपालसिंग यांच्यासोबत असलेल्या १५० बंडखोरांसोबत मुठभेड झाली. बंडखोरांनी एका टेकडीवर तटबंदी केली होती आणि निवासस्थानापासून एक मैल अंतरावर निवासाकडे जाणाऱ्या रस्त्याचा पूर्ण ताबा घेतला होता. जमादाराने ताबडतोब त्यांच्यावर हल्ला चढवला आणि त्यांच्या मोर्चावर ताबा मिळवला, त्यामुळे बंडखोरांना तेथून निघून जावे लागले. काही छुटपुट बंडखोर कारवाया अजूनही चालू होत्या आणि सोहागपूरचे काही बंडखोर नेते रायपूर रोडवरील मुंडाघाटावर कब्जा करून होते. वाडिंगटनला बातमी मिळते की, गरुल सिंग, विजय सिंग आणि भरत सिंग हे सोहागपूरवर हल्ला करण्यासाठी एकत्र येत आहेत आणि त्यांना रीवाच्या राजाकडून ३००० रुपये आणि २०० बंदुकधारी मिळाले होते.

संकटमय परिस्थिती पाहून वाडिंगटनने जबलपूरहून नागपूरला परतणाऱ्या पहिल्या रेजिमेंट इन्फंट्रीच्या रायफल कंपनीला शाहपुरा येथे पाठवण्याची विनंती कमिशनर एर्सकाइन यांना केली. रामगढवर संकटाचे ढग दाटून येत असल्याचे पाहून वाडिंगटनने शाहपुरा सोडला. जानेवारी १८५९ च्या मध्यात वाडिंगटनने पुन्हा रामगढ येथे आपली छावणी उभारली. वाडिंगटनला आशा होती की, बंडखोरांविरुद्ध आपल्याला यश मिळेल.

रामगढचे समर्पण :

रामगडचा राजा आणि त्याच्या मित्रांनी इंग्रजांना शरण जाण्याचा निर्णय घेण्याचे त्यांनी विचार सुरू केले. या अगोदर सुद्धा अशा प्रकारचा प्रयत्न चालु होता हे आपण पाहिले आहे. रामगढ येथील वाडिंगटनच्या छावणीत शरण आलेल्या रामगढ राजाच्या कुटुंबीयांमध्ये रामगडची राणी अवंतीबाई यांच्या नावाचा उल्लेख नाही. दि.५ फेब्रुवारी १८५९ रोजी आत्मसमर्पण करणाऱ्यांमध्ये रामगडच्या राणीचे नाव नव्हते. इंग्रजी कागदपत्रांमध्ये असे नमूद आहे की राणीने वाडिंगटनला शरण येण्यासाठी याचिका पाठवली होती. पण राणीने शरणागती पत्करली की नाही याचा उल्लेख नाही. हे स्पष्ट आहे की राणी दि.४ डिसेंबर १८५८ पर्यत जिवंत होती. मंडला डिस्ट्रिक्ट गॅझेटियर (१९१२) मध्ये राणीच्या अंताविषयी असा उल्लेख आहे की 'रामगढच्या राणीने, राणी दुर्गावतीच्या मागे जाऊन, तिला कैद होऊ नये म्हणून स्वत: वर वार करून आत्महत्या केली.' द्वारका प्रसाद मिश्रा यानी आपल्या पुस्तकात असे लिहिले आहे की, 'या लढाईत राणी बंदिवान होण्यापेक्षा तिने घोड्यावरून उतरून तलवार काढून आपल्या शरीरात वार केली. जेव्हा ब्रिटीश तिच्याकडे आले तेव्हा ती मृत्यूच्या उंबरठ्यावर होती.' परंतु द्वारका प्रसाद मिश्रा यांनी हे कोणत्या समकालीन

पुराव्याच्या आधारावर लिहिले आहे हे सांगितले नाही. त्यांचे हे मत १९१२ च्या मंडला गॅझेटियरवर आधारित असावे.

निष्कर्ष :

मध्यप्रांतात ब्रिटिशांची सत्ता स्थापन होताच ब्रिटिश समर्थित सावकार, जमीनदार व मालगुजारांनी आदिवासींवर अन्याय, अत्याचार व शोषण करणे सुरू केले होते. आदिवासींच्या स्वातंत्राच्या भावना वेगळया होत्या. आदिवासींना त्यांच्या प्रदेशात बाहेरील व्यक्तींचा हस्तक्षेप अमान्य होता. जल, जमीन व जंगलावर आदिवासींचा अधिकार होता, मात्र ब्रिटिशांच्या व्यवस्थेने आदिवासींच्या जल, जमीन व जंगलावरचा अधिकार नाकारला, त्यामुळे आदिवासींसमोर बिटिशांच्या विरोधात उठाव केल्याविाय पर्याय नव्हता. अत्याधुणिक ास्त्रानी सुसज्य ब्रिटिशांसमोर आपला टिकाव लागणार नाही याची जाणीव आदिवासींना होती. परंतु लढण्याविाय त्यांच्याकडे दुसरा पर्याय नव्हता. यावरून आदिवासींवर होणाऱ्या अन्यायाची कल्पना करता येईल. राणी अवंतीबाईने अशाच प्रकारचा संघर्ष करायला सुरूवात केली. जेव्हा १८५७ चा विद्रोह सुरू झाला त्यावेळेस राणीने त्यात उडी घेतली. आजही मंडला आणि आसपासच्या जिल्ह्यात नायिका म्हणून राणी अवंतीबाई स्मरणात आहेत. जबलपूरजवळ नर्मदा नदीवर बांधलेल्या बरगी धरणाच्या परिणामी तयार झालेल्या जलाशयाला अवंतीबाई जलाशय असे नाव देण्यात आले आहे. मंडला शहरात राणीच्या स्मरणार्थ स्मारके बांधण्यात आली आहेत. यावरून असे लक्षात येते की, राणीने १८५७ च्या उठावात इंग्रजाचा विरोध केला त्यामुळेच भारत सरकारने स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात दि.२० मार्च १९८८ रोजी राणी अवंतीबाईच्या नावाने एक टपाल तिकीट जारी केले आणि मध्य प्रदेशात दरवर्षी २० मार्च रोजी राणीची जयंती साजरी केली जाते. मात्र अशा अनेक जननायक आदिवासी जमातीतील सर्वच घटकातून पुढे आले, मात्र त्याची दखलच मुख्य प्रवाह समजल्या जाणाऱ्या बुद्धीवंतानी घेतला नाही. अन्यथा, ब्रिटिश विरोध व ब्रिटिशांचा पराभव करणाऱ्यांच्या यादीत देशातील आदिवासीच अग्रेसर असते यात दुमत नाही.

संदर्भसूची :-

१) यह जानकारी लोधी रघुनाथसिंह 'मधुप' की पुस्तक 'वीरांगना अवन्ती बाई लोधी' (उपन्यास) १९९३, पृष्ठ १-४ में दी गयी है।

२) आर.वी. रसेल और हीरालाल, द ड्राइव्स एण्ड कास्ट्स एण्ड कास्ट्स आफ द सेन्ट्रल प्रोविन्सेस ऑफ इण्डिया (१९१६) रिप्रिन्ट १९९७, जिल्द ४, पृष्ठ ११२-१२०.

३) फारेन डिपार्टमेंट, सीक्रेट कन्सल्टटेशन, फाइल क्रमांक ५८१-५९२, ३० अक्टूबर १८५७, पृष्ठ १७ पत्र दिनाँक २७ जुलाई १८५७.

४) डॉ. मिश्र सुरेश, रामगढ की राणी अवंतीबाई, स्वराज संस्थान संचानालय, संस्कृति विभाग, मध्यप्रदेश शासन, २००७, पृष्ठ २१.

५) डॉ. मिश्र सुरेश, पूर्वोक्त, पृष्ठ, २५.

६) राज्य अभिलेखागार मण्डला जिला करस्पान्डेन्स, फाइल क्रमांक पृष्ठ ८३-८५, दिनाँक २.११.५७. वही, पृष्ठ ८७-८९, दिनांक ९.११.१८५७ (डॉ. मिश्र सुरे, पूर्वोक्त, पृष्ठ, २४)

७) मिश्र सुरे, पूर्वोक्त, पृष्ठ, २५

८) मिश्र सुरे, पूर्वोक्त, पृष्ठ, ३१

९) पृष्ठ १६१, मण्डला ८ मार्च १८५८ (डॉ. मिश्र सुरेश, पूर्वोक्त, पृष्ठ, ३२)

१०) मिश्र सुरे, पूर्वोक्त, पृष्ठ, ३९.

११) मिश्र सुरे, पूर्वोक्त, पृष्ठ, ४०.

१२) मिश्र, पृष्ठ, ४२

१३) मिश्र, पृष्ठ, ४४

१४) मिश्र, पृष्ठ, ५०

१५) मण्डला जिला गजेटियर, रूडमैन, १९१२, पृष्ठ ४०

१६) द्वारका प्रसाद मिश्र, द हिस्ट्री अफ फ्रीडम मूवमेन्ट इन मध्यप्रदेश, नागपुर, १९५६, पृष्ठ ८१.

●●●